

<http://dx.doi.org/10.16926/p.2018.27.38>

Joanna JUSZCZYK-RYGALŁO

<https://orcid.org/0000-0002-4176-9794>

dr, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

e-mail: j.juszczuk-rygallo@ujd.edu.pl

Samopoznanie jako edukacyjny proces poszukiwania sensu

Słowa kluczowe: edukacja, samopoznanie, tożsamość, sens, osobowość, dziecko.

Wstęp

Przygotowanie dziecka, a następnie młodego człowieka do życia w minionym tradycyjnym społeczeństwie odbywało się w warunkach stałości wartości kulturowych i niezmienności zasad i norm życia społecznego. Dziedziczenie stabilnej hierarchii wartości pozwalało przejmować przez jednostkę wyznaczone jej role społeczne. Łatwo odnajdywała się ona w zastanych warunkach egzystencji jako jednoznaczna i jasno zdefiniowana osobowość. Współczesne przeformatowanie warunków technologiczno-społeczno-kulturowych doprowadziło z jednej strony do uwolnienia jednostki od jej społecznego przeznaczenia, a z drugiej strony zrodziło napięcia związane z koniecznością dokonywania wyborów i poszukiwania warunków egzystencjalnego bytu. Nastąpiło więc zagubienie tożsamości jednostki, która pozostaje uwięziona w nowej rzeczywistości, naznaczonej cechami wielokierunkowości i różnorodności sfer aktywności, z których żadna nie ma charakteru dominującego. Ta przemiana stosunków społeczno-kulturowych wyznacza zatem potrzebę ustanowienia nowego paradygmatu świadomego samopoznania, którym wydaje się być proces autokreacji w poszukiwaniu i odnajdywaniu sensu. W dalszej części artykułu przeprowadzona zostanie analityczna refleksja nad aplikacją kategorii sensu w rozwiązywaniu egzystencjalnego problemu kształtowania samopoznania jednostki.

Stratyfikacja samopoznania

Samopoznanie jest procesem kształtowania osobowej tożsamości trwającym przez całe życie jednostki. Jest to proces początkowo szybkiego, a następnie powolnego, wręcz statycznego samopoznania poprzez rozbudowywanie (nawarstwianie) zespołu cech społecznych i kulturowych zogniskowanych w jednostce. W tym kontekście samopoznanie (tożsamość) traktuje się bardziej jako proces, niż stan będący rezultatem tego procesu¹. We współczesnych dyskursach samopoznanie – proces poznania samego siebie – rozumiane jest przede wszystkim jako znajomość własnych stanów mentalnych, które dzieli się na stany intencjonalne, związane ze świadomością, oraz stany przeżyciowe (egzystencjalne) związane z bytem jednostki. Człowiek, aby był w stanie poznać własne myślenie (a tym samym poznać samego siebie), musi być wyposażony w tożsamościowe pojęcie JA i w mechanizm zapewniający mu odniesienie tego pojęcia do siebie samego². Samopoznanie jest zatem świadomością poznania własnego istnienia – świadomością własnej tożsamości i w tym sensie jest gwarantem doświadczania siebie jako całości.

Warstwy samopoznania

Poziomy socjalizacji	Intelektualny	Tożsamość peryferyjna (wtórna tożsamość MY) Otwarta na zmiany i wielowarstwowa	Racjonalność Intencjonalność	Mechanizmy poszukiwania sensu
	Społeczny	Tożsamość centralna (pierwotna tożsamość JA) Zamknięta i statyczna	Identyfikacja	
	Psychiczny		Internalizacja	
	Somatyczny	Jaźń	Naśladownictwo	
		Osobowość		

Rysunek 1. Stratyfikacja cech tożsamościowych w procesie samopoznania

Źródło: opracowanie własne.

¹ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006, s. 31–35.

² J. Bremer, *Jak to jest być świadomym. Analityczne teorie umysłu a problem świadomości*, Warszawa 2005, s. 30.

Poprzez własną tożsamość jednostka postrzega samą siebie. Tożsamość również określa jej logikę zachowania i w ten sposób poprzez interakcje z czynnikami społeczno-kulturowymi budowany jest stratyfikacyjny (uwarstwiony) system cech osobowych. Wyróżnia się w nim aspekty somatyczne, psychiczne, społeczne i intelektualne. Struktura nawarstwiania się cech tożsamościowych w procesie samopoznania w powiązaniu z psychospołecznymi mechanizmami ich kształtowania została pokazana na rysunku 1. Nośnikami cech tożsamościowych są cztery warstwy, na których nadbudowuje się własna subiektywność jednostki. Są to: osobowość, jaźń, tożsamość centralna (pierwotna) i tożsamość peryferyjna (wtórna)³. Pierwotna warstwa – osobowość – osadzona jest na poziomie somatycznym (biologicznym), jako struktura atawistyczna związana z doświadczanym empirycznie niepokojem istnienia. Samopoznanie w wieku niemowlęcym – jednostki wyizolowanej z otoczenia, skoncentrowanej na sobie – ogniskuje się wokół własnej cielesności. Jest to poziom rozwoju związany z pierwotnymi instynktami, wrodzonymi potrzebami i talentami. Te cechy są inicjatorem wszelkich dalszych działań dziecka zmierzających do określenia ekologiczno-aksjologicznych horyzontów własnego osobowego rozwoju i kreowania w warstwie psychicznej tożsamości egocentrycznej jaźni (nowego JA). Dlatego właśnie do szóstego roku życia dzieci nie potrafią jeszcze pojmować świata z punktu widzenia innej osoby. Przez okres przedszkolny trwa dalsze uświadamianie sobie swojej odrębności psychicznej, a w wieku wczesnoszkolnym pojawiają się już trwalsze cechy wewnętrznej jaźni, które utrwalają między innymi poczucie niskiej lub wysokiej samooceny. Strefa psychiczna jest płaszczyzną motywującą dziecko do aktywności poznawczej. Składają na nią potrzeby psychiczne takie jak: potrzeba bezpieczeństwa, akceptacji, odzewu emocjonalnego, nowych doświadczeń. Szczególnie krytyczny w samopoznaniu jest okres adolescencji – przejścia od dzieciństwa do dorosłości, kiedy to w procesie samopoznania zaczyna dominować strefa społeczna. Przed młodym człowiekiem otwierają się nowe, ciekawe możliwości uczestnictwa w świecie. Następuje wtedy proces umacniania tożsamości centralnej w wymiarze zarówno interpersonalnym, jak i intrapersonalnym. Osobowość i jaźń w przebiegu procesu socjalizacji, już po ich ukształtowaniu, zostają zamknięte przez tożsamość centralną, która blokuje ich zmiany. Dalsze rozbudowywanie samopoznania jest możliwe głównie w obszarze tożsamości peryferyjnej (wtórnej). W okresie dorosłości, w związku z życiową stabilizacją, w samopoznaniu utrwalona zostaje tożsamość w warstwie centralnej, a jej zmiany zachodzące w warstwie peryferyjnej są spowolnione i dotyczą głównie sfery intelektualnej.

W literaturze przedmiotu powszechnie wyróżnia się dwa okresy socjalizacji: pierwotny i wtórny⁴. Oczywiście proces samopoznania rozwija się zarówno

³ J. Juszczyk-Rygałło, *Identity education*, [w:] *Society. Integration. Education. (SIE 2018) Proceedings of the International Scientific Conference*, Rezekne (Latvia) 2018, s. 202–211.

⁴ A. Skuza, *Interakcje społeczne w procesie socjalizacji*, „Forum Pedagogiczne UKSW” 2012, nr 1, s. 225–257.

w czasie socjalizacji pierwotnej, jak i wtórnej. W okresie socjalizacji pierwotnej budowana jest koncepcja siebie, odzwierciedlająca różne aspekty samowiedzy. Podstawowe wymiary osobowości są wrodzone, są zatem stabilne i niezienne w okresie całego życia. Inne cechy są konsekwencją zarówno zmian biologicznych, jak i oddziaływań środowiskowych i dlatego pozostają zmienne aż do momentu, gdy stają się niezależne od środowiska społecznego. W ten sposób w samopoznaniu konstytuuje się względnie stałe poczucie samoakceptacji. Natomiast dalsze zmiany w strukturze samopoznania są powolne, wręcz pełzające i przebiegają jedynie w dłuższej perspektywie czasowej.

Produktem socjalizacji pierwotnej jest centralna tożsamość JA, którą określamy jako twardą tożsamość (zamkniętą i statyczną). Nadrzędny składnik centralnej tożsamości – tożsamość osobowa – jest bazową płaszczyzną kształtowania się w procesie samopoznania wtórnej peryferyjnej tożsamości MY. Dla niej podkreślana jest cecha otwartości na zmiany i wielowarstwowości. Dzięki temu peryferyjno-zmiennemu składnikowi tożsamość społeczna jednostki jest wynikiem ciągłości samopoznania, to znaczy musi być rutynowo wytwarzana i podtrzymywana. Ciągła reinterpretacja tożsamości społecznej w procesie socjalizacji wtórnej odbywa się poprzez przebudowę składników peryferyjnych tożsamości MY, którą określamy jako tożsamość miękką i dynamiczną, czyli podatną na zmiany. Wykształcony w procesie socjalizacji pierwotnej centralny składnik tożsamości, zakotwiczony w strukturze JA, pozostaje jednak niezmiennym elementem samopoznania. Ważnym czynnikiem dającym socjalizacji pierwotnej przewagę nad procesami socjalizacji wtórnej jest to, że pierwsza z nich ma charakter konieczny, druga zaś (na ogół) opcjonalny⁵. Dlatego też (co ważne) błędy popełnione w trakcie socjalizacji dziecka są trudne do późniejszej korekty, możliwej jedynie poprzez modyfikowanie jaźni. Jest to jednak proces długotrwały i nie zawsze przynoszący pozytywne efekty.

Sens jako konstruktor atrybutów samopoznania

Problem samopoznania sięga czasu, gdy pierwszy homo sapiens stał się świadomy swojego istnienia w otaczającej go rzeczywistości. I choć dla kultur przednowoczesnych poznanie siebie nie było kluczowym dylematem intelektualnych poszukiwań i podlegało naturalnemu biegowi zdarzeń, w którym jednostka była jedynie biernym odbiorcą, to jednak wiązało się z empirycznie doświadczanym przez nią egzystencjalnym niepokojem istnienia. Oczywiście samopoznanie to odnajdywanie własnej natury oraz znaczenia i miejsca w świecie. Często jest więc zauważany związek samopoznania jednostki z jej świadomością i egzystencją. Świadomość jest środowiskiem procesów myślowych, w którym przebiega

⁵ A. Zduniak, *Socjalizacja w kontekście nowoczesnego społeczeństwa*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2013, nr 56, s. 47–61.

proces duchowego istnienia właściwy jedynie człowiekowi. Egzystencja zaś stanowi fizyczne ramy bycia istotą ludzką.

Samopoznanie, świadomość i egzystencja są atrybutami istnienia jednostki. Powiązane systemem wzajemnych sprzężeń komunikacyjnych tworzą przestrzeń projektowania własnego bytu jednostki poprzez poszukiwanie sensu. Istotą poszukiwania sensu jest wyznaczanie wartości i celów. Na różnych etapach samopoznania i związanego z nim nawarstwiania cech osobowych jednostki wykorzystywane są różne psychospołeczne mechanizmy socjalizacji. Są to: naśladownictwo, internalizacja i identyfikacja w procesie socjalizacji pierwotnej oraz w procesie socjalizacji wtórnej – racjonalność i intencjonalność (zob. rysunek 1). Najwcześniej oczywiście pojawia się mechanizm naśladownictwa, który polega na odtwarzaniu ról przejętych ze świata dorosłych. W wyniku tego treningu powoli przekształca się on do postaci uzewnętrznienia (internalizacji), czyli przekształcania wzorców zachowania w ten sposób, że stają się one trwałymi elementami osobowości i struktury jaźni jednostki. Tożsamości centralna i peryferyjna są budowane poprzez zastany porządek społeczny za pośrednictwem mechanizmu identyfikacji (świadomie dokonywanego wyboru) i są przyjmowane bardziej lub mniej dobrowolnie. W dorosłym życiu człowieka cechy tożsamości są już zależne jedynie od racjonalnej i intencjonalnej aktywności jednostki.

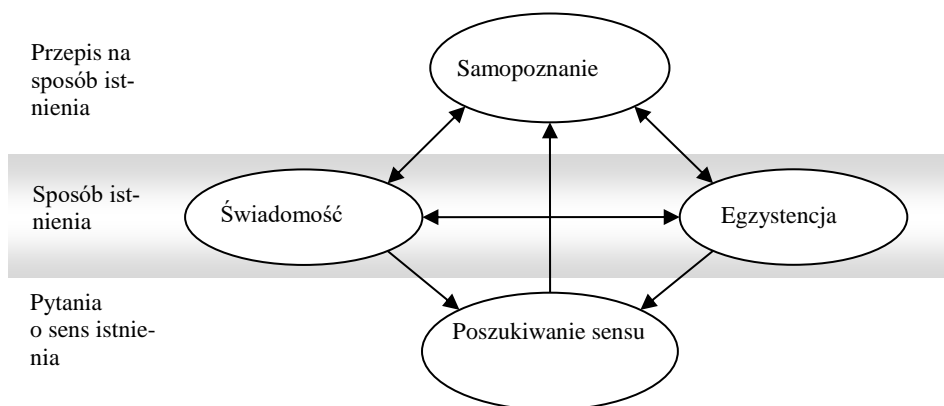
Struktura przestrzeni projektowania własnego bytu jednostki została pokazana na rysunku 2. Trzyelementowy system komunikacyjny: Samopoznanie–Świadomość–Egzystencja może być rozpatrywany jako przestrzeń sensu. Sens jest konstruktem definiującym główne racje istnienia i działania. Jak pisał papież Polak – Karol Wojtyła – samo istnienie znajduje się u początku działania, znajduje się również u początku wszystkiego, co w człowieku się dzieje. Znajduje się u początku całego właściwego człowiekowi dynamizmu⁶. Całe zdynamizowanie bytu człowieczego dokonuje się poprzez istnienie. Zatem pytanie o to, czym jest sens, poszukiwanie tego sensu, to zarazem odkrywanie istoty życia. To, kim jest jednostka, zależy od tego, jak ustosunkowuje się ona we własnej świadomości do podstawowego wyznacznika własnej egzystencji – do sensu. Źródłem tego ustosunkowania jest samopoznanie, które jako przepis na sposób istnienia zawiera się w ciągłym poszukiwaniu sensu i celu bycia. W tej perspektywie samopoznanie jawi się jako nadbudowa bazowego układu Świadomość–Egzystencja, który jest sposobem istnienia.

Viktor Emil Frankl w układzie bazy (Świadomość–Egzystencja) i nadbudowy (Samopoznanie) wprowadza rozróżnienie na życie faktyczne, którym jest „byt ludzki dany” oraz na życie fakultatywne, jako „byt ludzki zadany”⁷. Dążenie w kierunku od bytu faktycznego do fakultatywnego, czyli dążenie od tego kim jestem do tego, kim mogę i mam być, jest związane z permanentnym poszukiwaniem sensu (którego istotą jest wyznaczanie celów i wartości) i odnajdywaniem

⁶ K. Wojtyła, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, Lublin 1994, s. 122.

⁷ V.E. Frankl, *Homo patiens*, tłum. R. Czarnecki, Z.J. Jaroszewski, Warszawa 1998, s. 68–75.

możliwości istnienia w obszarze Świadomość–Egzystencja. Możliwości w ich całokształcie, to otwarcie jednostki na spełnienie sensu i urzeczywistnienie wartości. Jednostka rozumiana jako otwarcie jest projekcją samej siebie, czyli wykraczaniem poza własne, sobie tylko właściwe możliwości. Możliwości są miejscem spełnienia tego, na co w otwarciu i poprzez otwarcie nakierowuje samopoznanie – ku zaistnieniu rzeczywistemu tego, co dopiero wyrasta z możliwości⁸. Wykorzystanie potencjału tkwiącego w możliwości możemy nazwać spełnieniem, które jest doświadczane w partycypacji własnego samopoznania. Spełnienie to wkroczenie na płaszczyznę sensu przemiany istnienia. W ten sposób jednostka daje rację bytu swojemu jestestwu – prawdzie o sobie samej. Z niej dopiero wypływa możliwość wykraczania poza własne JA-rzeczywiste w stronę JA-idealnego, czyli możliwość spełnienia siebie.

Rysunek 2. Relacje komunikacyjne między kategoriami struktury istnienia jednostki

Źródło: opracowanie własne.

Dyferencjacja sensu w postmodernizmie

We współczesnym postmodernistycznym społeczeństwie samopoznanie ma charakter wielokierunkowy. Odbyna się ono głównie w mediasferze – wirtualnej, interakcyjnej i hipertekstualnej przestrzeni komunikowania się. Jest ona niejednorodna kulturowo i prawnie, sprawia trudności w poruszaniu się po jej nieograniczonej przestrzeni, a zarazem jest otwarta na zapełnianie jej nowymi treściami. Egzystencja jednostki funkcjonuje równolegle w różnych sferach społecznej rzeczywistości medialnej, wymagających dostosowania się do innych wartości, norm i wzorców zachowań. Żadna z tych sfer nie jest dominująca,

⁸ J. Michalski, *Konstruowanie tożsamości podmiotowej w kontekście kategorii sensu w pedagogice*, „Paedagogia Christiana” 2013, nr 2/32, s. 11–25.

natomiast wszystkie oddziałują wzajemnie na siebie. Świadomość natomiast posiada strukturę zunifikowaną. Jest zawsze niepodzielna i występuje w postaci jednolitego pola. Egzystencja jest zakotwiczona w świadomości i nie może istnieć autonomicznie w oderwaniu od niej. W postmodernizmie nastąpiła mediatyzacja istnienia. Egzystencja przestaje być fizyczną egzystencją, a staje się egzystencją poprzez media, co prowadzi do jej nieobecności. To mediosfera jest traktowana jako „duplikat” rzeczywistego bytu. Istnienie sprowadzane jest głównie do świadomości za pośrednictwem przez media. Jednocześnie postmodernizm neguje kompetencje i możliwości poznawcze ludzkiego rozumu. Odrzuca też możliwość i potrzebę tworzenia obiektywnej i prawdziwej wiedzy o rzeczywistości. Prowadzi to do relatywizacji i subiektywizacji prawdy. Jednym z naczelných nurtów w kulturze filozoficznej staje się zatem destrukcjonizm prawdy⁹, według którego należy porzucić praktykę poszukiwania prawdziwego obrazu świata i absolutnych wartości, co oznacza niemożność ich poznania. W konsekwencji, skoro nie ma żadnego kryterium prawdy, to należy przyjąć istnienie wielu prawomocnych prawd. Nie może być zatem mowy o obiektywizmie i prawdziwości przekazu medialnego. W tej perspektywie przekaz medialny nie sprzyja rzeczywistemu samopoznaniu.

Mediosfera nie odzwierciedla obiektywnego świata, ale kreuje narrację, w trakcie której odbiorca konstruuje subiektywne znaczenie odebranego przekazu. Posługuje się przy tym atrakcyjnością zewnętrznych form przekazu (wrażeniem), oceniając na tej podstawie jego wiarygodność. Poszukiwanie sensu w postmodernizmie to w pierwszej kolejności poszukiwanie wiarygodnego przekazu. Wobec tego sens jest uzależniony od oceny wiarygodności przekazu. Tak więc poszukiwany sens jest sensem zindywidualizowanym i odkrywanym samodzielnie przez człowieka. W takiej sytuacji oczywistym jest, że jednostka sama szukająca sensu podatna jest na indoktrynację, manipulację i działania socjotechniczne.

Podobnie jak promowane jest istnienie wielu prawd, również w miejsce obiektywnego sensu postmodernizm postuluje jego dyferencjację, dającą różnorodność i wielość indywidualnych sensów. Obecnie, wobec tej wielości sensów, konstruowanie jednorodnego i spójnego samopoznania zaczyna tracić znaczenie. Zwielokrotnienie perspektyw powoduje, że tożsamość nie konkretyzuje się w postaci samowiedzy i trwałej spójności¹⁰. Osobowe samopoznanie przestaje być określonym bytem, a zaczyna być samopoznaniem relacyjnym. Istnieje tylko przez krótki czas w relacjach przyporządkowania do odszukanego aktualnie sensu. Samopoznanie postmodernistyczne jest zwielokrotnione, wirtualne, płytkie i podatne na multiplikowanie sensu. Przestaje być autentyczne i staje się miarą rzeczywistości.

⁹ M. Drózdź, *Medialna produkcja i dekonstrukcja sensu*, „Media i Społeczeństwo” 2012, nr 2, s. 15–28.

¹⁰ K. Gergen, *Nasycone Ja. Dylematy tożsamości w życiu współczesnym*, tłum. M. Marody, Warszawa 2009, s. 151–174.

Podsumowanie

Pytanie o to, czym jest sens, to zarazem odkrywanie istoty istnienia człowieka. Człowiek istnieje w takim stopniu, w jakim jest świadom swojej egzystencji. Definiując życie człowieka jako nieustanną przemianę i rozwój jego samopoznania uznajemy, że pytanie o sens owej dynamiki będzie również pytaniem o sens samego życia. Poszukiwanie sensu jest nieodłączną semantyką procesów rekonstruowania tożsamości. To poprzez sens można odkrywać i rozwijać samopoznanie, a poprzez nie modyfikować i zmieniać sposób istnienia. Postmodernizm zakwestionował funkcjonowanie normatywności i zastąpił ją swobodą narracji i interpretacji. Spowodowało to dekonstrukcję sensu, a poprzez to również dekonstrukcję samopoznania. Szczególnie we współczesności są to zagadnienia bardzo ważne wobec narastającego obecnie kryzysu tożsamości, wynikającego głównie z wywołanego filozofią postmodernizmu kryzysu sensu. Poszerzają się kręgi osób, przeważnie młodych, poddających się uczuciom bezsensu wobec różnorodnych rozczarowań, a przede wszystkim na skutek negatywnych przemian w sferze wartości i norm. Zobowiązuje to środowiska naukowe do podjęcia na nowo wysiłków badawczych na polu dociekań analityczno-empirycznych nad problemem uznania pytania o sens, jako jednego z kluczowych obszarów praktyki oddziaływań wychowawczych. Ważne jest obecnie podjęcie szerszego myślenia pedagogicznego o tym, jak pomóc ludziom w odnajdywaniu pełni bytu i życia.

Wobec przedstawionej w artykule tezy o roli poszukiwania sensu w konstruowaniu samopoznania warto problematykę tę podtrzymywać, zarówno w rozważaniach teoretycznych, jak i działaniach praktycznych dydaktyków oraz badaczy społecznych.

Bibliografia

- Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Bremer J., *Jak to jest być świadomym. Analityczne teorie umysłu a problem świadomości*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2005.
- Drózd M., *Medialna produkcja i dekonstrukcja sensu*, „Media i Społeczeństwo” 2012, nr 2.
- Frankl V.E., *Homo patiens*, tłum. R. Czarnecki, Z.J. Jaroszewski, wyd. 4, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1998.
- Gergen K., *Nasycone Ja. Dylematy tożsamości w życiu współczesnym*, tłum. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

- Juszczuk-Rygallo J., *Identity education*, [w:] *Society. Integration. Education. (SIE 2018) Proceedings of the International Scientific Conference*, vol. II, Wyd. Rezekne Academy of Technologies, Rezekne (Latvia) 2018.
- Michalski J., *Konstruowanie tożsamości podmiotowej w kontekście kategorii sensu w pedagogice*, „Paedagogia Christiana” 2013, nr 2/32.
- Skuza A., *Interakcje społeczne w procesie socjalizacji*, „Forum Pedagogiczne UKSW” 2012, nr 1.
- Wojtyła K., *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, wyd. III, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994.
- Zduniak A., *Socjalizacja w kontekście nowoczesnego społeczeństwa*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2013, nr 56.

Self-knowledge as the educational process of searching for meaning

Summary

At present, the transformation of technological, social and cultural conditions helped free individuals from social fate, on the one hand, and on the other hand, it caused tensions connected with the necessity of making choices and seeking conditions for existence. In this way, the individual's identity has been lost because the individual remains trapped in a new reality that is multi-directional and encompasses different spheres of activity, none of which is dominant. Thus, the change in social and cultural relations determines the need to establish a new paradigm conscious of self-formation, through the educational process of the search for meaning. The content of the reflexive and analytical article is the application of the sense to pedagogy categories in its theoretical and practical dimension and an attempt to answer the following questions: How to solve basic existential problems of self-knowledge of an individual? What is the relation between solving basic existential problems within three scopes of identity formation (biological, psychical and social) and the process of finding meaning? What is the role of this process in developing a stable self-knowledge of an individual.

Keywords: education, self-knowledge, identity, meaning, personality, child.